

BALKÁNKUTATÁS ÉS TÖRÖK TÖRTÉNETKUTATÁS

NEM KÉTSÉGES, hogy a Balkánnal kapcsolatos egyes tudomány-
szakok: balkáni népek története, balkáni ország- és népismeret, balkáni
nyelvek és földrajz azok közé a tudományok közé tartoznak,
amelyek elsőrendű fontosságot nyertek az utóbbi időben. E tudomány-
szakok jövője körül programviták indultak meg. Egy legutóbb megtartott
„szellemi ankétán“ („Láthatár“ 1942 március—május, továbbá Gál István:
„Magyarország és a Balkán“ c. tanulmánya) tudományos életünknek számos
kiválósága érett szaktudással és nagy tárgyszeretettel mutatott rá balkáni
vonatkozású teendőinkre, híven ahhoz a komoly hanghoz, amelyet a magyar
tudományos élet balkáni kérdésekben magának szerzett és ahhoz a figyelem-
hez is, amellyel a magyar közélet a Balkán kérdéseit kísérni szokta. A hozzá-
szólók mindannyian fontos feladatokat láttak meg az Al-Dunától délre fekvő
tájakon. Hogy csak a legkiemelkedőbb kívánságokat foglaljuk össze, a balkáni
egyház-történet, a balkáni összehasonlító irodalomtörténet, balkáni politikai és
művelődéstörténet, a balkáni néprajz, a balkáni földrajz beható kutatását, a
magyar Balkán-filológia megteremtését, az egyes balkáni népekkel való érint-
kezéseink történetének mélyebbre ható, jobb, tudományosabb művelését sür-
gették. Mások a munka külső megszervezésére terjesztették ki figyelmüket s
hogy annak zavartalan menetét és egységes irányítását biztosítsák, tudomá-
nyos intézetek alapítását szorgalmazták. Az újonnan alakult Balkán-
bizottság kiadványainak egyik első száma: „Magyar Balkán-intézet felé“ is
ezzel a kérdéssel foglalkozik.

Az említett alkalommal megbeszélt feladatok és célok futólagos áttekin-
téséből először az tűnik szembe, hogy az a nagyarányú részletező munka,
amellyel az európai tudományos élet a közép- és nyugateurópai népek tudomá-
nyos alapkérdéseinek forrásait feltárta, e népek múltját és jelenét, nyelvét
és etnikumát a XIX. század folyamán tisztába, a Balkánon és a balkáni
viszonylatban elvégzetten maradt; vagyis itt a tudomány olyan feladatok
előtt áll, amelyeket amott már régen megoldott. A hiányok részletesebb
átgondolása nyomán pedig az a tény válik mindinkább tudatossá, hogy a
Balkán utolsó 5—600 évére irányuló tudományos problémáknak, amelyek
minket elsők között fognak érdekelni, egymáshoz való viszonya nagyon
kusza és bonyolult, — szinte annyira, mint a Balkán geográfiájában a hegy-
és vízrajzi ág, amellyel a balkáni problémakör kétségkívül összefügg és noha
a problémákat „balkánkutatás“ címen egyetlen közösségbe foglaljuk össze,
azoknak nem egy, hanem több eszmei, ideális központjuk lesz azon népek
kultúrájában, amelyek a Balkánon egykor vezető szerepet vittek. A balkáni
tudományos kérdések ma is ezekhez az eszmei központokhoz és kultúrákhoz
tartoznak, ezeknek származékai vagy függvényei, elsősorban ezekből élnek és
ezeket éltetik. Természetes, hogy a problémák mai kutatói is ezen ideális
központokhoz, a Balkánon egykor vezető szerepet vivő népek kultúrájához
fognak utat keresni, hogy megtevé ismereteikhez itt kiegészítést, céljuk
eléréséhez segédeszközöket, forrásokat találjanak majd az egyiknél, majd a
másiknál, aszerint, hogy tárgyuikhoz melyik esik közelebb.

A balkáni népek ugyanis az utolsó évezred folyamán nemcsak
egymásután, hanem egyidejűleg is különböző népek és kultúrák vezetése
alatt éltek s így a Balkán tudományos megismerésének forrásai különböző
népek kultúrájában rakódtak le és ma is különböző kultúráknak részei.
Ha például vidékek szerint vesszük át a hegyláncoktól szaggatott fél-
szigetet, az Al-Duna vidékének kutatásánál főképpen bizánci, magyar
és török forrásokkal kell dolgoznunk, a nyugati partvidék történeténél
elsősorban olasz és török, a délebbre fekvő részek történeténél bizánci
és török forrásokból kell merítenünk; ha pedig időben tekintjük végig

az utolsó ezer év történetét, akkor majd bizánci, majd magyar, török, olasz, majd meg — az újabb korok történeténél — német („osztrák“) és orosz forrásokra kell támaszkodnunk. Ugyanilyen sokágú, illetve sokfelé kapcsolódó helyzetet találunk akkor is, ha teendőinket tárgykörökre tagolva vesszük vizsgálat alá: az egyháztörténet Összefüggvén a politikai történettel, ezen keresztül majd a bizánci, majd a török történethez, majd más népek történetéhez kapcsolódik, a bolgár, görög, albán, szerb, román népek története, Bosznia története, sőt, részben még Magyarország története is a török történettel függ össze; a balkáni néprajz pedig egész területén a török néprajzhoz, minden népköltészet a török népköltészethez kapcsolódik. A teendők tüzesebb átvizsgálása során még sok ilyen vonatkozás, illetőleg kapcsolat fog előtűnni, de olyan helyet és az utolsó 500 esztendőben olyan időpontot, ahol török hatással és török kapcsolatokkal ne kellene számolnunk, a Balkánon akkor is alig tudnánk felfedezni, ha ennek sűrű mozaikját a legkülönbözőbb népi, nyelvi, földrajzi vagy történelmi szempontokból a legtüzesebben átvizsgálánk.

Mivel tehát a balkánkutatásnak és különösen a balkáni történettudományoknak alig van olyan ága vagy szakasza, amely az utolsó 5—600 év folyamán a török néphez, a török történelemhez, a török nyelvhez és irodalomhoz ne kapcsolódnék, a török nyelvnek és a török történelmi forrásoknak a Balkánon az utolsó 5—600 éven át ugyanolyan értéket, a török kultúrájának ezen a korszakon át ugyanolyan központi jelleget és központosító erőt kell tulajdonítanunk, amilyent régebbi időben a bizantinisztikának. Ha pedig, mint a bizantinisztika egy hivatott képviselője mondja, „elképzeltetlen, hogy bizantinisztika nélkül balkánkutatásokat végezzünk“, az is elképzeltetlen, hogy turkológia nélkül balkántudományokat műveljünk. Vagyis balkánkutatásainknak az utolsó 5—600 év történelmi vonatkozásaiban tudományos szellemi központjává, alapjává — a hatalmi és politikai erőviszonyoknak bármiféle alakulása mellett — a turkológiát, forrásává a török forrásokat kell megtennünk.

A török forrásoknak ezt a rendkívüli fontosságát egyetlen kategorikus tény állapítja meg: az, hogy erre a korra és területre török források vannak, más források ellenben nincsenek. A mai balkáni államok népei ugyanis 4—500 éven át a török birodalomnak közvetlenül bekapcsolt és török módra igazgatott tartományai voltak. A területükön működő hatóságok ezen idő alatt török kormányrendeletekre, török nyelven intézkedtek, jelentéseiket török nyelven a török fővárosba küldözték, az adóügyeket török tisztviselők vezették, a pereket török és mohamedán jog szerint török bírák török nyelven döntötték el; e népek kulturális életében is a török elem volt túlynyomó s ennek számai szintén Isztambulba vezettek és írásbeli emlékei ma is Isztambulban vannak.

A balkáni múlt jelentős és jelentéktelen kérdéseiben, félezer éven át, kizárólag török források révén lehet közelebb jutni az igazságok megismeréséhez. Olyan állításokat, amelyeket a politikai propaganda kiforgatott a közömbös és pártatlan igazságok alakjából és hamis jelszavakká torzított, éppen úgy török források segítségével vezethetjük őket megillető helyükre vissza, ahogy vicinális érdekű apró balkáni kérdéseket is csak török forrásokból tudunk tisztázni és megfejteni. Ha például a románság múltjáról szólva, valaki azt vitatja, hogy a románság vándorlásának tisztázását „abban a balkáni térségben kell keresnünk, ahol a románság ősei albán-román és szláv-román együttélésen mentek keresztül“, akkor ehhez az állításhoz a nyelvész vagy történész török forrásokban a vándorlás közvetlen szemtanúinál esetleg közvetlen értesítésre talál. Ha valaki azt állítja, hogy a nyugati keresztény népek sokáig tévesen ítélték meg a Balkán helyzetét, amikor a török hatalom megdöntésének tervezeténél a Balkán népeinek közreműködésében

reménykedtek, és hogy minden efféle tervezgetés hamis illúziókon alapult, mert a balkáni népek a török uralomba lélekben hamar beletörődtek, abban megnyugodtak, sőt azt a maguk erejével is századokon át terjesztették és a nyugatiak ellen oltalmazták, ezt a nehéz ítéletet a balkáni kereszténység fölött szintén csak török iratok alapján tudja a történész kimondani és teljes bizonyossággal igazolni. Vagy, hogy egy kisebb jelentőségű népmozgalmi vagy kereskedelemtörténeti kérdést említsünk, a görög-magyar történelmi kapcsolatok kutatója nem volna kénytelen annak kutatásával beérni, hogy a görög kalmárok hogyan kerültek a XVIII. században a török birodalmon keresztül Magyarországra, hanem visszavetíthetné problémáját még régebbi időkre, amikor azok a görögök a török birodalmon belül mint együgyűanazon birodalom alattvalói „határátlépés“ nélkül telepedhettek Budára, Szolnokra, stb., és ezt megint török forrásokból lehet megtudni.

A ma önálló állami életet élő balkáni népek múltjának hiteles forrásait tehát nem a mai balkáni központokban, hanem a Balkán akkori fővárosában, a török Isztambulban kell keresnünk. A Balkán mai országaiban e kérdések kutatásához alig találunk valamilyen adatot, mert ezek az országok állami létüknek 50 vagy 100 éves jubileumát ünnepük mostanában és tudományos életüket is csak most kezdik alapozni. Történelmi forrásaik szegénység dolgában versenyeznek múltjukkal, s az a kevés forrásanyag, ami, mint saját nyelvükön írott egykorú napló, kolostori „historia domus“, magánfeljegyzés, útleírás és hasonló, könyvtáraikból előkerül, legtöbbször csak vékony és rövid, egyetlen fonal, amely a hivatalos török iratok széles szövetéhez gazdagságban és értékben nem is hasonlítható.

A magyar történetkutatás munkásai ezt a helyzetet könnyen megértik, mert a magyar nép története ezen a vonalon részben közös volt a balkáni népek történetével és forrásai is részben közösek a balkániak forrásaival. Hivatalos iratanyag — későbbi idők számára a legbecesebb történelmi forrás — a török uralom alá került magyar országrészben is csak török nyelven képződött s így ezen országrész törökkori története a megszálló hatalom emlékei, írásbeli forrásai nélkül csak hiányosan volna megismerhető. Ahol ellenben az ide vonatkozó török források megmaradtak, ott ismereteink megfelelően fejleszthetők és, mint azt a magyar vonatkozású török iratok feltárásából közvetlenül is látjuk, a történettudomány lényeges fejlődésére számíthatunk. A történettudomány legkülönbözőbb ágai és változatai, az ú. n. „politikai történetírás“ kérdésein kezdve, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet, a falutörténet, a várostörténet stb. török forrásokból gazdagon táplálkozhatnak. Az egykori török tartományi központok pénzügyi hatóságainak naplójából például, amelyek egyúttal vámnaplók is voltak, megismerhetjük a kereskedelem akkori tárgyait, közvetítőit és vonulási irányát, ahogy Buda, Szolnok, Vác, Fehérvár török pénztári naplójának hiányos lapjai is igen értékes bepillantást nyújtanak e vidékek gazdasági életébe. Ugyanígy egyes bírósági naplójából, melyekbe a kádik az általuk hozott ítéletek szövegét feljegyezték, a jogi ténykedés megszokásosabb eseteit, a nép magánéletét, apró hibáit és súlyos bűntevéseit állíthatjuk össze, tehát megrajzolhatjuk az erkölcsi élet törökkori szintjét és alakját. A vidéki adózás feljegyzéseiből megismerhetjük a falu életét, mélyen le az egyes családokig, s az adatokból kielemezve a lakosok foglalkozását, vallását, népi és nyelvi hovatarozását, helyenkint akár népszámlálást tarthatunk, s a falu életét a török uralom alá került magyar földön okleveles alapon másfél száz évvel hátrább vihetjük, mint az török források nélkül lehetséges volna. A Balkánon pedig, mivel ott a török uralom századokkal tovább fennállt s ennek megfelelően nagyobb tömegű iratanyagot termelt, ezek a lehetőségek aránylagosan megvannak.

Mivel a történetkutatás ilyen alapvető problémái török forrásokból egészen a középkorba visszamenően megvilágítást nyerhetnek, azt kellene várni, hogy a balkánkutatás és különösen a balkáni történetkutatás a török

források iránt különös érdeklődést tanúsít és minden áldozatot meg fog hozni, hogy a múltnak ezen, semmi más helyről nem pótolható emlékeit megismerhesse.

Ismereteink nagy kárára ez a múltban egyáltalán nem történt meg. A balkánkutatás hosszú időn át nem törekedett arra, hogy tudományát török források felhasználásával gazdagítsa. A balkáni népek múltjuk török emlékeivel és töröknyelvű forrásaival nem törődtek s a török-kornak náluk maradt emlékeit is fiatalos sovinizmusukban inkább pusztították, mint óvták, a törökországi levéltári anyag megismerésére pedig nem is gondoltak. (Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szultánok egykori lázadó alattvalóikat nem is engedték volna levéltáraikhoz.) De a szultáni abszolutizmus korában az európai balkánkutatók sem törekedtek erre. A Balkánon kívül álló népek közül egyedül a magyar kutatók voltak azok, akik a török források értékét felismerték és azok feltárásával a történettudományt gazdagítani igyekeztek. Gévay Antal és Repiczky Jánoson kezdve, akik magyar vonatkozású török feljegyzéseket magyar fordításban már egy évszázaddal ezelőtt megszólaltattak, Velics Antalón át, akinek defterfordításai máig páratlanul állnak az európai népek tudományos szakirodalmában, Thury József, Karácson Imréig csak magyar kutatók kopogtattak a török levéltárak kapuin, hogy az ismereteknek e kincstáraiba bebocsátást nyerjenek. Az idő igazolta törekvéseiket. Műveik nem avultak el; amit török forrásokból gyűjtöttek és nyomtatásban közreadtak, az ma is magában álló és megfelelően méltányolt érték: szerb és horvát történelmi munkákban, „glasnikokban“ és feldolgozásokban az ő török tárgyú dolgozataik, török forrásoknak magyarnyelvű fordításai a leggyakrabban idézett munkák közé tartoznak.

Az utolsó egy-két emberöltő ugyanis, mint azt már a most idézett példa is jelzi, nagy változást hozott létre a török források értékelésében. Az idő múltával a balkáni népekben megenyhült a gyűlölet a török uralom kora és emlékei iránt és ezzel párhuzamosan megerősödött bennük a vágy múltjuknak részletesebb és alaposabb megismerése iránt. S miután történelmük megírásának kísérletei közben kénytelenek lettek tudomásul venni, hogy a török források ismerete nélkül munkájuk hiányos lesz, fiaikat tanulmányútra külföldi egyetemekre küldték, otthoni egyetemeiken pedig a keleti nyelveknek vagy a turkológiának tanszéket és intézeteket állítottak s ezeknek az ő külön nemzeti céljaiknak megfelelően az oszmanisztika művelését tűzték ki főfeladatul.

Ezekre a lépésekre két külső körülmény is sarkalta őket, amelyekre még rá kell mutatnunk, mert azok a török történelemkutatás életében önmagukban is rendkívül jelentősek. Először az a tény hatott előnyösen a török történetkutatás balkáni értékelésére, hogy ebben a tudományban az utóbbi időben a német tudományos élet is nagyobb szerepet vállalt s a maga gazdagabb termelőképességével egyrészt az eredményeket lényegesen fokozta, másrészt szélesebb hatósugarával más népekre is irányító és serkentő hatást gyakorolt. Az a csendes zsidóság ugyanis, amely a török történetkutatás terén Hammer szellemi súlya és munkásságának rendkívüli eredményei következtében az utódokon szétaradt és a török történet művelését szinte megbénította, az utolsó emberöltőkben lassankint felengedett. Először ritkábban, később sűrűbben vita tárgyává kezdtek válni olyan kérdések, amelyeket régebben mindenki lezártnak vélt, és munka indult olyan területeken, amelyeket azelőtt végleg letaroltnak tartottak. A források közvetlen feltárása nyomán kitűnt, hogy a korábbi vélekedésekben hibák és hiányok vannak, egyes munkákat jobban kell elvégezni, sőt élőiről kell kezdeni. Kezdeti tapogatózások után nagyobb önálló tanulmányok készültek, a kutatási lehetőségek és az eredmények megsokszorozódtak s a termelés, élénkebb munkaütem mellett, gazdagabb és minőségben is finomabb lett.

A másik fontos tény, amely, mint az utóbbi idők legszerencsésebb turkológiai eseménye, szintén hatással volt a balkáni felfogás alakulására, a tudományos élet szintjének emelkedése volt Törökországban, azon a földön, amelynek a turkológiai tudományok klasszikus hazájának kellene lennie. A török szellemi élet régen várt reneszánsza, amely félszázaddal ezelőtt még elképzelhetetlen volt, Atatürk forradalma következtében megindult és élénk ütemű termelésbe kezdett. Már érőben is van egyik gyümölcse, a török nemzeti történetírás, s ezzel együtt kialakulóban a török szellemi élet hajlandósága egy szellemi kooperációra, az oszmán-török történettudománynak az európai szakkörökkel való párhuzamos, közös művelésére, amiről régebben, a szultánok korában nem lehetett szó.

Itt áll tehát, szinte a szemünk láttára kialakulva, az oszmán-török történettudomány, többé nem elszigetelten és csak önmagáért, mint régebben, hanem, szinte mint a klasszikus filológia, kiterjedt hálózatú, részeiben egymáshoz kapcsolódó nemzetközi szervezet művelése alatt, és, mint a klasszikus filológia, ez is sok más tudománynak, nemzetinek és nemzetek között élőknek támogatója; balkáni ismereteinknek s a jövőbeni balkánkutatásnak is kulcsa és alapja.

Nem lehet vitás, hogy e munka eljövendő korszakába a magyar balkánkutatásnak, sőt a magyar történetkutatásnak is idejekorán, szervesen és megfelelő erővel kell bekapcsolódnia. Ez nem a turkológia, nem is a török történettudomány külön érdeke, mert ezeket a tudományokat most már előre viszi saját súlyuk és saját erejük, hanem magyar érdek, a magyar tudomány állásának érdeke. Ennek jövő alakításánál, a turkológiában betöltendő szerep kiválasztásánál azonban non elégedhetünk meg azzal, hogy újra meg újra a múltra, Gévayra, Repiczkyre, meg a balkáni tudomány többi magyar úttörőire hivatkozunk, mert az úttörők érdemei csak a kezdet egykori dicsőségét biztosítják, de a jelenért és a jövőért magunknak kell megoldoznunk.

Ehhez a munkához azonban nem lesz többé elegendő, ha mi a régi viszonyokkal akarunk abban részt venni. Ha azt akarjuk, hogy a magyar történettudomány a török történetkutatásban tovább is számottevő tényező maradjon, nem elégedhetünk meg azzal, hogy véletlen körülmények emberöltőnkint egy-egy embert kivessenek a török történetkutatás mezéjére, aki „valahogyan majd csak megbirkózik” a jelentkező nehézségekkel. Ami a múltban elegendő volt, vagy éppen átlagon felüli volt, az ma nem elegendő és holnap már kevés lesz. Ha a magyar történetkutatás nem akar a fellendülő török történetkutatásnak csak gyenge résztvevője, szinte csak szemlélője vagy harmadrangú hasznélvezője lenni, nem elégedhetik meg azzal, hogy a török forráskutatás eredményeit, tényeket és teóriákat idegen szöcsöveken keresztül vegye tudomásul, esetleg olyanokon át, amelyek sem a magyarság iránt nem voltak mindig jóindulatúak, sem az igazsággal szemben nem voltak mindig pártatlanok. Múltja arra kötelezi, jövője azt kívánja, hogy már a nagy feltáró munka kezdetén jelen legyen és a török levéltárakban később is állandóan, emberöltőkön át ugyanúgy kutasson, ahogy a nyugati, európai levéltárakban állandóan, immár emberöltők óta kutat.

Tőlünk, akarattunktól, munkabírásunktól függ, hogy a jövő ott talál-e majd bennünket az elsők között. De annak is mi leszünk az okai, ha lemaradunk és elsőkből utolsók leszünk.

FEKETE LAJOS